

Csengővirág és bolondítófü

Csengővirág

A Magyar értelmező kéziszótárban a **csengővirág** orbáncfű (193), az **orbáncfű** jelentése pedig 'áttetsző pontokkal pettyezett levelű, sárga virágú növény'; *Hypericum perforatum* (1039). Kincskereső híre volt a növénynek, és gyógyfűként is számon tartották. Sebeket gyógyítottak vele, főképpen pedig az orbáncot; ezért kapta *orbáncfű*, *orbáncvirág* társnevét. Az orbánc 'vörös foltokban mutakozó bőrgyulladás'.

1577 körül már felsorolja Lencsés György kéziratosa orvosbotanikai művében, az *Ars Medicában*. Melius Herbáriumában (1578) *likas levelű fű*, illetve *czengő fű* a *Hypericum*, Clusius-Beythe névjegyzékében, 1583-ban *chengő verág*, Frankovith Gergely „Hasznos es fölötté szikseges könyv” c. művében 1588-ban *chengő fű*, 1590-ben Szikszai Nomenclatorában szintén. A XVII. században, Dioszkuridész „De medicinali Materia Libri sex” (Marburg, 1543) című művébe tett magyar nyelvű bejegyzések között szerepel a *czyengeő fű* a *Hypericum* neveként, 1656-ban Kájoni János Hasznos orvosi könyvében szintén. A Dorstenius-féle *Botanicon*-ba bejegyzett magyar növénynevek között (1703) *csengő fű*; Csapónál 1775-ben a *kis-csengő-fű*, *csengő virág* a *Hypericum minus*, a *nagy-csengő-fű* pedig a *Hypericum majus*. 1786-ban a marosvásárhelyi Teleki-herbáriumban a *tsengő fű* a 'Rhinantus'. Szintén ezt a növényt jelöli Benkő József 1783-ban, a Magyar Könyv-ház sorozatában napvilágot látott *Nomenclatura Botanicon*-jában a *tsengő-kóró*. Diószegi Sámuel 1813-ban megjelent Orvosi Fűvész Könyvében *tsengőfű*.

A *csengőfű*, *csengővirág*, *csengőlinka* név szemléleti háttere az, hogy ha az érett, hártvás toktermést megfűjja a szél, csengő hangot ad. Társnevei a népnyelvben többek között a *linka*, *cse-megefű*, *Szent Antal virága*, *kozmadinor* és a metaforikus *lyukasfű*, *lyukaslevelűfű* (R. 1775, Csapó: *likas levelű-fű*), *ezérliku fű*. Az utóbbi nevek a növény latin *Hypericum* genusnével függenek össze, hiszen ez a görög *hyper* és *ereikerin* (latin *perforatum esse*), azaz 'átfűrt, perforált' jelentésű szavakból van képezve. A mai nemzetségnév ókori, már Pliniusnál szereplő latin növénynév; görög eredetű, Hippokratész *hypereikon* 'csengőfű' és Dioszkuridész *hyperikon* 'ua.' terminusaira vezethető vissza.

XVI. századi botanikai és kertészeti művekben olvasható a csengőfű *herba sanctae Mariae* névváltozata, mely minden bizonnyal a középkori kertművészet szakrális szimbólumainak sorába tartozik. Mária jelképévé vált a korábban rossz szellemeket elűzőnek vélt növény, mely a középkori kertekben gyakran előfordult, és a hivatalos drogjegyzékben is nyilvántartották. Levelének perforált-sága miatt a néphit még ma is azt tartja néhány vidéken, hogy a rossz szellemek búvóhelye, a népi gyógyászat ördögűző képességet tulajdonít a növénynek. Hittek varázserejében, innen ered a növény *ördögűző* elnevezése is.

A csengőfű régi latin *herba Sancti Johannis* neve először Dorstenius 1540-ben napvilágot látott művében fordul elő nyomtatásban, ám korábban is már több kódexglossza vonatkoztatja erre a növényre. Ennek az elnevezésnek nyomán jött létre a magyar *Szent János fű* (és német *Johanniskraut*, román *iarba-lui-Sf-Ion*, angol *common St. John's wort*, francia *herbe Saint Johan*, olasz *erba de San Giovanni*, portugál *herva San Joao*, ukrán *Ivan trava*), mely a növény virítási idejére, vagyis János napjára, június 24-ére utalnak egyes források szerint. Azzal függenek össze, hogy egy régi legenda szerint ez a fű mentette meg Szent János életét. Amikor halálra keresték a szent embert, egy ellensége megtudta, hol tartózkodik, és hogy a poroszlók megtalálják, a házra ismertető jelül

a növény virágzó tövét ültette. Alig ment el azonban, a környék minden házának falánál kivirágzott a növény. A néphit szerint, ha Szent János éjjelén gyújtott tűzben megpörkölik a virágát, megvéd a boszorkány ellen, és aki magánál hordja, nem vesz erőt rajta a szemmelverés. A nyári napfordulókor gyújtott tűzbe, a szlávoknál Szent Iván tűzébe is ezt a füvet vetették. Ez a magyarázata *Szent Iván fű* nevének. A középkorban – a régi pogány babonát átvéve – különböző hiedelmek, babonák tárgya volt. A füvet Szent János-napi örömtüzeken égették a levegő megtisztítása, az ördög elriasztása és a bő termés érdekében. Erre utal egy 1400-as évekből való versike is:

*Mind a boszorkány s az ártó szellem
hatalmukat veszti az ember ellen,
ha annak Szent János-nap éjjelén
szedett orbáncfű füzére van a mellén.
S hogy házad vész, sem vihar ne érje,
s rontás ellen a szent mindenkor védje,
mint melleden az orbáncfű füzére,
virítson a szemöldökfán a virágnak vére.*

A vers utolsó sorában szereplő „virág vére” azzal magyarázható, hogy a levelek és virágok különleges mirigyeket tartalmaznak, amelyek érintésre vörös olajat bocsátanak ki. Erre vonatkozik a növény régi és nyelvjárási *vérfű*, *embervérfű* elnevezése, illetve egyik régi német neve, a *St. Johannesblut*, azaz ’Szentjános vére’.

Magyarországon *Jézus füve*, *júdásfű* a növény további társneve, mert a legenda szerint a keresztfá alatt erre a növényre hullott a Megváltó szent vére. Azóta a virág öt szirma Jézus öt sebére, piros nedve pedig Krisztus vérére emlékeztet. Németország egyes vidékein pedig *Gottesgnadenkraut*, azaz ’Istenkegyelmefű’ vagy *Herrgottsblut*, tehát ’Istenvére’, *Unseres Herrgotts Wunderkraut*, melynek jelentése ’mi urunk csodafüve’, illetve *Christi Kreuzblut*, azaz ’Krisztuskereszt-vér’.

Paracelsus igen sokra becsülte ezt a növénykét, felismerte a lélekre gyakorolt hatását; 1525 körül megjelent művében a *Nervenkraut*, azaz ’idegfű’, illetve a *Sonnenschein für die Seele* ’a lélek napfénye’ neveken említi.

A nyelvjárásokban *csengőfű*nek (ÚMTsz. *csengő* [Kajántó, Szucság], *csengőkórónak* [Réty, Gyimes]), de nevezik *kakascímer*nek is a Rhinantust. Utóbbi már 1578-ban felbukkan Melius Juhász Péter Herbáriumában (majd 1706: PPNomH., 1775: Csapó, 1783: NclB., 1798: Veszelszki, 1807: MFüvK.). A *Rhinantus grandiflorus* *csörgő kakascímer* növényt száraz toktermésében zörgő magvai miatt *csörgőfű*nek is hívják. Mint Kassai írja 1834-ben: Hegyalján *tsörgő fű*, *tsengő fű*. „Midőn ez megtsördül, üdeje van a rét kaszállásnak”. A növénynek Radványban *csörgősfű*, a Hegyközben *csörgőszerű fű*, sőt *kaszaalámegérőfű* a neve: „mikor csörög, akkor munkához lehet fogni”.

Dioszkuridész (Kr. u. 50) volt az első, aki pontos leírást adott erről a növényről, mégpedig *hypericon* vagy *askyron* név alatt. Plinius természetrajzában pontosan idézte Dioszkuridészt. Égések kezelésére, belsőleg hashajtóként, menstruációs serkentőként, isiász és váltóláz gyógyítására ajánlották. Szent Albert (1200–1280) *királyi koronának* nevezte, receptgyűjteményében említette köszvény elleni gyógyhatását. A XVI. században mint gyógynövény népszerű, és minden szerző által (Paracelsus, Matthiolus, Camerarius stb.) felsorolt növény lett. 1690-ben Pápai Páriz Ferenc „Pax corporis” című művében azt írja a „szárazbetegségről”, hogy „ha nehezen lehel és pök: *csengőfű*-nek a virágát megszedvén liktárium formán főzze meg tiszta mézben, s gyakran egye.”

Legizgalmasabb lehetséges hatását 1988-ban fedezték föl a New York Egyetem és a Weizmann Intézet munkatársai. Nevezetesen azt, hogy a növény „drámai” hatással van egy víruscsalád tagjaira, többek között az emberi immunhiány vírusára, a HIV-re. Ismeretes, hogy a vírus a szerzett immunhiányos tünetegyüttes, az AIDS kórokozója. A felfedezés óta sokat ígérő kísérletek folynak!

Bolondítófű

Az értelmező kéziszótárban a **beléndek** a burgonyával rokon, szőrös levelű, sárga virágú mérges gyomnövény; *Hyoscyamus niger* (112), illetve **csalmatok**, jelentése (rég.) beléndek (185). A burgonyafélék családjának kis nemzetsége mintegy 10 fajjal. Lágyszárú, általában mérgező növények. Legismertebb nálunk a *bolondító beléndek*, melynek minden része erősen mérgező, már a kigőzölgése is fejfájást és kábulatot okoz. Erre vonatkoznak *bolondítófű* és *bolondító csalmatok* hasonnevei.

Korai latin–magyar szójegyzékeinkben (BesztSzj. 1395 k., SchläglSzj. 1405 k.) szerepel már a *belend* és a Casanate glosszáiban (1470 k.) a *belentfw*, mely alighanem a *beléndek* hibás alakja. 1578-ban Meliusnál *belénfű*, *bilind*, *beléndek*, *bolondítófű*, 1595-ben Beythe András Fives Könyvében *belend*. 1604-ben a Szenczi Molnár Albert-féle szótárban, 1690-ben Pápai Páriz Pax Corporisában *belend* vagy *bolondító fű*. Ezután 1694-ben Felvinczi György De conservanda bona valitudine c. művében, 1767-ben Pápai szótárának Bod Péter-féle kiadásában találjuk. 1786-ban a marosvásárhelyi Teleki-herbáriumban *belin fű*. A *beléndek* a TESz. szerint szláv eredetű szavunk; vö. bolgár *blén*^u, szerbhorvát *blen*, ócseh *blén*, cseh *blin*, szlovák *blen*, szlovén *blén* 'Hyoscyamus niger'. A *belénd* szóban a szóvégi *-d* járulékhang. A népnyelvben Somogy megyében *böléndök*, de a *beléndek* egyéb származékai és alakváltozatai (*bellény*, *belind*, *bilind*, *bilindek*, *bilindök*, *bölendék*) is használatosak a nyelvjárásokban.

Ismert elnevezései még a *bölény* állatnévvel képzett összetételek. A *beléndek*-ből származik a *bölény*, *bölén*, *böllény* elnevezés is a növénynevekben, népetimológiai alakulat. A *bölény* állatnév alakváltozatai között szintén megtaláljuk a *belény*, sőt a *belénd* szót a nyelvjárásokban. Ilyen rendkívül elterjedt népnyelvi neve a *Hyoscyamus niger*nek a *bölényfű*: *büdösbölény* (Somon) | *bölényfű* (Csíkszentimre) | *bilin* (Tiszadob) | *bölin* (Kemenesalja) | *böl*ⁿ (Bakonyalja) | *bellény*, *böllény* (Dunántúl, Göcsej) | *bölénd*, *bilind* (Székelyföld) | *bélénd* (Nyitra m. Vágkirályfa) | *bölléncs* (Nagykanizsa) | *bölény*, *belén* (Kalotaszeg) | *bölinfűj*, *bölénfűj* (Göcsej, Zalabaksa). A *bölényfű* tükörszava a németben a *Büffelgras*, amely az Észak-Amerikában honos *Buchloë* prérifüvet jelöli (*Buchloë* < görög *boûs* 'szarvasmarha', *b. ágrios* 'bölény' és *chloe* 'fiatal zöld, fű'). Szintén ide tartozik a *bölénylapu*, azaz *béléndlapi* (Csíkmadaras) | *bölénylapi* (Gyergyó) | *bölénlapi* (Csíkszentimre), illetve a *bölénmag* (Réty) | *belén*, *belénmag* (Balaton mell.). A *bölénymag* elnevezés a jókora, cseresznyéhez hasonlító boggyóra utal. Végül ide tartozik még a *bölényvirág*, mely erdélyi népi elnevezés Gyergyó-szárhegyen.

A *beléndek* régi *csalmatok* elnevezése metaforikus terminus: a *csalma* török turbán, régen 'hosszú süveg' jelentésű volt. Nyelvújítási összetett szó, 1807-ben, a Magyar Fűvész Könyvben olvasható először. Minden bizonnyal Diószegiék szóalkotása. Az elnevezés alapja a jelölt növény korszó alakú, tölcseres pártája és fedővel nyíló toktermése lehetett.

A növény veszedelmes voltára utal a *tyúkméreg* (R. 1832: Kreszn., 1843: Bugát, 1874: CzF. 6) név, melyet alighanem Kresznerics vett át a németből tükörfordítással; vö. ném. *Hühnergift* 'Solanium nigrum'. A névadás magyarázata az, hogy a jelölt növény mérgező, a baromfit féltik tőle. Régebbi fűvészkönyvekben olvasható a *beléndek disznóbab* neve.

A *beléndeket* a korai civilizációkban az istenek növényei közé számították, később az ördög művének tekintették, és száműzték a boszorkánykonyhába. A középkorban ez volt az egyik alkotóeleme a boszorkányok hírhedt „repülőkenőcsének”, „boszorkányzsírjának”, mellyel ha bedörzsölték magukat, révületbe estek. Képzeletben repülni tudtak, „elszálltak” mai argó nyelven. További társneve a magyarban a *csábítófű*, *csodabab* és az *ördög szem*. A *beléndek* ókori nevei is szerteágazó asszociációkat idéznek: *dioskyamos* 'zeuszbab', *hypnotikon* 'altató', *emmanes* 'bolondító', *insana* 'örjítő', *pythonion* 'sárkányfű', *apollinaris* 'apollófű'. Ittas vagy kábult állapotot jelöl a *beléndek* héber *šikkárón* neve is; a Szentföldön öt *beléndek*faj is él, az aranysárga *beléndek* 'Hyoscyamus aureus' a jeruzsálemi óváros falain is nagy tömegben látható.

Az idők során a beléndeket nemcsak bájjal főzésére használták, számos módon visszaéltek vele, mérget is kevertek belőle. A tesszáliai boszorkányok a *sötét földi hatalmak* és *Hekaté* növényé-nek hívták. A germánok *bilsa*, *pilsen*, *pilsenkrut* néven ismerték, és fontos varázsszernek tartották. Felejtő italt készítettek belőle, és erotikus esővarázslást is végeztek vele. Nagy szárazság esetén az asszonyok a legfiatalabbat királynővé választották, akinek meztelenül kellett a mezőn beléndeket gyűjtenie. A beléndek azonban élvezeti szer is volt, már Dioszkuridész beszámol arról, hogy magvait mákkal és ópiummal együtt méhsörbe vegyítették. A germánok is izesítették a sörüket beléndekmaggal, ez volt az úgynevezett pilsensör, mely sokkal mámorítóbb volt természetesen, mint az egyszerű árpasör. Egészen addig, amíg az 1516-os sörtörvény megtiltotta Németországban a beléndek alkalmazását a sörfőzdékben. (Ez a törvény tekinthető az egyik első kábítószerellenes rendeletnek!) De továbbra is használatos maradt, mint a szerelmi bájjalok alkotórésze. A középkori fürdőkben az általános erotikus hangulat feltüzelésére beléndekmagot szórtak a füstölőkbe. A fürdőzők nemcsak ruháikat, hanem erkölcsi gátlásaikat is levetkőzték, kicsapongó orgiák színterévé változott a fürdő; ezeket számos XVI. századi rézmetszeten is megörökítették (Virgil Solis például). Noha már az ókori szerzők óva intettek belső alkalmazásától, az újkor kezdetén sok iszonyatos és visszataszító dolgot műveltek az „ördögi beléndekkel”.

Külsődleges használatát balzsam vagy olaj formájában azonban az orvosok mindig is dicsérték. A keresztény kolostorok napfényes kertjeiben is gyökeret vert a beléndek. Az ókori szerzők műveit és a helyi népi ismereteket jól hasznosították a szerzetesek, akiknek botanikai ismeretei révén a növénygyógyászat komoly fejlődésnek indult.

Nálunk fogfájás ellen is használták a növényt. Az Ethnographia 1892. évfolyamában arról tudósítanak, hogy Somorján a száraz kóróján lévő gyümölcsseit összeszedik, a magjait megszárogatják; szemet tesznek egy fedőbe, s arra ráhintik a magokat. A fogfájós egyén száját kitátva ráborul a füstre, lepedővel betakarják, s néhány percig ilyen helyzetben hagyják. A Szigetközben is gyógyították hasonló módon a fogfájást a növény „párájával”. Szenyet (= parázs) tettek egy edénybe, arra hintették a magokat, kendővel körülvették, és a fejet gőzölték. A Baranya megyei Nagyvátyon a fogfájás legnépszerűbb növényi ellenszere szintén a beléndek volt. Magját, a *bölémmagot* izzó cserépre tették, s egy kis tállal letakarták. A tál feneke jól megfűstölődik, a tálba forró vizet öntve a fölszálló gőzre kell a betegnek tátott szájjal hajolnia. Azt mesélik, hogy az ilyen gőzölés után sok kukac jön ki a fájós fogból, s az egészen rossz fogak ki is esnek.

A beléndek neve néhol a népnyelvben *bariska* (pl. Apátfalván 'Hyosciamus niger' [ÚMTsz. 1]). A kisbárányt becézik a *bariska* szóval. A nyelvjárási adat szerint Apátfalván a *bariskát*, azaz a beléndek éretlen termését játékszernek használják a gyermekek; és ott *bárány*-nak, illetve *tehén*-nek is nevezik (ÚMTsz. i. h.). A *szűzbariska bárányszűzfa* a 'Vitex agnus-castus', mely ma *barátbors* az ugyanezt a növényt jelentő német *Mönchspfeffer* tükörszavával. Az *Agnus castus* Linné előtt Bauhin-nál szerepel, mely a Pliniusnál már olvasható latin *agnus* = *vitex* növénynev (< görög *hagnós* = *lygos* 'ua.') folytatója. A görög *hagnós* hangalakilag igen közel áll a latinhoz; ennek 'tisztelt, szent' és 'szüziiesen ártatlan, tiszta, szemérmes' jelentése is van. Dioszkuridész a növénynek tisztító hatást tulajdonított (gör. *agneúein* 'szűznek lenni, megtisztulni'). A későbbi időkben azután, különösen mert a latin *agnus* 'bárány' és *castus* 'ártatlan, szűz' jelentésű, a név a középkor szimbolikus gondolkodásának és hitének megfelelően kiszorította a név eredeti névadási szemléletét (hasonló az *Agnus Dei* 'Isten báránycája' mint a tökéletes ártatlanság és szüziesség jelképe). Így érthetőek a növény R. (XVIII. századi) magyar nevei: *leányharagja*, *szűz nemszeretemfa*, *szittyabárány*, *barátbors* elnevezései. Ez utóbbi terminus a kolostori élet megpróbáltatásait őrzi. Miután a barátoktól teljes önmegtartóztatást követeltek, a szerzeteseknek szükségük volt olyan szerekre, amelyek megszádították őket a testi gerjedelmektől. Jól ismerték természetesen a régi írásokból és a népi gyógyászatból az afrodiziákumokat, nekik azonban éppen ellenkező hatású, szexuális vágyakat elnyomó szerre volt szükségük. Végül megtalálták a keresett növényt, már Dioszkuridész ismertet egy *agnos* nevű bokrot, melyről azt írja, hogy „a Déméter tiszteletére rendezett ünnepeken a szüzességü-

ket megőrző lányok alatta háltak, *lűgosz*-nak azért hívják, mert ezzel az ágaiban lévő szilárdságra utalnak, levét elfogyasztva a nemiségre való hajlandóság mérséklődik.” A monda szerint Héra, a házi tűzhely istennője is ez alatt a bokor alatt látta meg a napvilágot. A növény a megtartóztató házasság jelképe lett, de a szerzetesek, akik a növény magjait ételeikbe keverték, és elfojtott ösztöneiket legyűrték, szűzies életének is szimbólumává vált. Arnaud de Villeneuve, a XIII. század hírneves tudósa is dicséri a barátbors erényeit, akár 1526-ban Matthiolus, aki szerint „a *barátbors* a testi vágyat csökkenti. Nemcsak a magok, hanem a levelek és a virágok is.” Ugyanakkor a népi gyógyászat éppen az ellenkezőjére használta a növényt. Menstruációs zavarokat és görcsöket csillapítottak vele, impotencia ellen javallták. Érdekes ellentmondás! Hiába, a szerelemben mindenki arra használ mindent, amire csak akarja, amiben hisz vagy amire rábeszél.

HIVATKOZÁSOK

- Bugát = Bugát Pál: *Természettudományi szóhalmaz*. Buda, 1843.
 Csapó = Csapó József: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.
 Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.
 MFűvK. = Diószegi S. – Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
 NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (In: Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
 PPNomH. = Pápai P.F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706. (In: Nyr. 29).
 Veszelszki = Veszelszki Antal: *A ’ növény-plánták’ országából való erdei, és mezei gyűjtemény*. Pesth, 1798.

Rácz János